

SÛMÂME B. EŞRES

Doç.Dr.Avni İLHAN

Bir mezhep veya onun ileri gelen alimleri, görüşleri, özellikleri hakkında sadece hasımlarının eserlerinden bilgi edinme, buna göre hüküm verip değerlendirmenin hatalı olduğunun bilinmesine rağmen, maalesef bu hataya bilerek veya bilmeyerek devamlı düşülmüştür. Bunun belki en tipik örneği hasımlarının Mutezile alimleri hakkındaki tutumlarıdır. Abbasî halifesi el-Mütevvekkil'den sonraki dönemde hem siyasi bakımdan dem de büyük alimlerinin bulunmayışı cihetiyle tesirsiz kaldıkları zamanlarda bile bu mezheb ve alimleri, maalesef, en namdâr sünî alimlerin eserlerinde tanıtılırken insafli davranılmamıştır. Düşmanının düşmanı dostumdur anlayışı ile, araştırma ihtiyacı duymadan, düşmanlarının söylediklerine göre ve aleyhlerine olanlar ile takdim edilmişlerdir. Nitekim Abdülkahir el-Bağdadî meşhur eseri el-Fark beyne'l-Fırak'ın Mutezile'den bahseden kısmında büyük çapta İbnü'r-Râvendî'nin Fadîhatü'l-Mutezile'sinden faydalanmış, onu esas alarak değerlendirmelerde bulunmuştur¹.

Biz bu makalemizde İslâm Düşünce Tarihinde önemli yeri bulunan Mutezile'nin, hakkındaki bilgilerimizin yanlış olduğunu zannettiğimiz, güçlü bir simasını tanıtmaya çalışacağız.

Kaynaklarda, Mutezile'nin yetiştirdiği bu büyük alimin hayatına ait teferruatlı malumat bulamadık. Doğum tarihi hiçbir eserde zikredilmiyor. İbn Murtaza onu yedinci tabakanın ilk sırasında Ebu Maan en-Nümeyrî künyesi ile bildirmektedir². İbn Hazm'ın zikrettiğine göre neseb bakımından Nümeyroğullarındandır ve Basralıdır³. Abdülkahir el-Bağdâdî ise onu Nümeyroğullarının kölelerinden göstermektedir⁴. Onun ne zaman Basradan Bağdad'a geldiğine dair de sarîh bir ifadeye rastlayamadık. Yalnız aşağıda arzedeceğimiz nakillerden, Bağdad'a, Harun Reşid zamanında geldiğini söyleyebiliriz. Muhtemelen ilk zamanlarında âbid, zâhid bir kimse idi. Bir hadise hayatının akışını değiştirdi. İbn Murtaza'nın nakline göre Basra valisi Muhammed b. Süleyman, Sümâme'nin çok sevdiği, zâhid ve iyi bir kimse olan müte-

kellim İsâ et-Taberî'nin iki elini kestirtmişti. Sümâme bunu duyunca valiyi öldürmeye yemin etti. Koskoca Basra valisini öldürmenin kolay olmayacağını bildiği için de fırsat aradı ve bu sebeble Harun Reşid'e yaklaşmak istedi. Kısa zamanda bu arzusuna ulaştı. İlmî ve edebiyattaki üstünlüğü sayesinde de halifenin yanında iyi bir yer edindi. Bu itibarından faydalanarak mezhebine her fırsatta hizmet ettiği bir gerçektir. Yalnız o, asıl gayesi olan, Muhammed b. Süleyman'ı öldürmek için fırsat kolluyordu. Harun Reşid ile yaptığı bir yolculukta bu fırsatı yakaladı ve Muhammed b. Süleyman'a hücum etti, fakat öldüremedi. Bunun üzerine Harun Reşid tarafından zindana gönderildi ⁵. Taberî'nin kaydettiğine göre ise, Harun Reşid onu hicri 186 senesinde Ahmed b. Zeyd hakkındaki yalanına muttali olması sebebinden hapsetti ⁶. Bu iki rivayetteki farklılık ortadadır. Ayrıca bu rivayetlerdeki Sümame'nin hapse atılış tarihleri de birbirini tutmamaktadır. Çünkü Basra valisi Muhammed b. Süleyman'ın vefat tarihi olarak 173 hicri gösterilmektedir ⁷. Buna göre Sümame 173 tarihinden çok önceleri hapse atılmıştır. Durum ne olursa olsun bu rivayetler bize onun Harun Reşid tarafından hapsedildiğini göstermektedir. Buhusus, Câhız'ın ve Hatîb el-Bağdadi'nin nakilleri ile de katiyet kazanmaktadır ⁸. Onun hapishanede ne kadar kaldığını, hangi vesile ile çıkarıldığını ve tekrar Harun Reşid'in meclisine nasıl devam etmeye başladığını bilemiyoruz. Yalnız ilmî ve güzel konuşma meharetine hayran olan büyük halife artık onu kendine nedim edinmişti ve yanından hiç ayırmadı. Sümame'nin Harun Reşid'in meclisinde kendisini tatmin eden bir muhit bulduğu muhakkaktır. Bilhassa Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî gibi edebiyatta kendini kabul ettirmiş kimselerle yakın alâka ve dostluğu vardı ⁹.

Tesadüf sayabileceğimiz bir hadîsenin Sümame'yi Harun Reşid'in meclisine soktuğuna dair bir rivayeti yukarda zikrettik. Artık bundan sonra onun hayatının büyük bir kısmı bu meclislerde geçti. Bilhassa Me'mun'un saltanatı müddetince o, halifenin en itimad ettiği, en çok itibar gösterdiği bir kimse olarak göze çarpar. Tarihu Bağdad'da rastladığımız bir cümleden Harun Reşid'in vefatından sonra Basra'ya avdet ettiğine ve Me'mun'un saltanatına kadar burada kaldığına hükmetmek istiyoruz. Bu cümle şudur : bir mecnûnun kendisini nasıl cevap veremez duruma düşürdüğünü Sümâme şöyle anlatmaya başlıyor: "Me'mun'a gitmek için Basra'dan yola çıktım. Deyr Hırakl'e doğru yol alırken bir mecnûn çıkı karşıma..." ¹⁰. Biz bu ifadeden Mutezile'ye iyi nazarla bakmıyan Emîn zamanında Sümame'nin Basra'ya döndüğünü, muhtemelen veliahdlığı zamanından tanıştıkları Me'mun'un saltana-

SÛMÂME B. EŞRES

ta geçmesiyle de tekrar Bağdad'a geldiğini tahmin ediyoruz.

Me'mûn, veziri Fazl b. Sehl'in ölümünden sonra, bu makama, onu geçirmek istedi. Fakat o, halifenin bu isteğine şu cevabı verdi:

-Yâ Emire'l-müminin! Ben bu işte duramam. Emiri'l-mümininin yanında şu halimle kalmam daha münasib olur. Çünkü kendisine vezirlik ve memuriyet verilen bir kimsenin selâmette olmadığını ve itibarının sarsıldığını görüyorum. Me'mun, o halde benim isteğine uygun birini bul, dedi ve onun açık sözlü tavrını bildiği için mazeretini de kabul etti. Sümame'nin tavsiyesi ile Ahmed b. Ebi Halid vezir oldu ¹¹.

Sümame'nin Me'mûn'un yanındaki bu fevkalâde itibarının hiç sarsılmadığını söyleyebiliriz. Ahmed b. Ebi Hâlid ölünce Me'mûn tekrar Sümame'yi vezir edinmek istedi. O yine bahane bulup kabul etmedi ve Me'mûn'un bu işe elverişli adam bulmasını istemesi üzerine daha önce iki defa Basra kadısı olmasını sağladığı ama daha sonra azledilmiş durumda bulunan Yahyâ b. Eksem'i tavsiye etti. Bunun ile ilgili olarak Sümame'den şunlar nakledilmiştir: "(Me'mûn vezirliğe münâsib bir adam bulmamı isteyince) Yahyâ'yı hatırladım. Fakat onu hemen Me'mûn'a söylemedim ¹². Yahyâ ile görüşüp anlaştık. Eğer kendisinin hali düzelir ve yüksek bir makama geçirilirse beni unutmayacaktı" ¹³. Esasen bundan önce Yahyâ ile bir yakınlıkları vardı. Yahyâ'nın vezirliği kat'ileştikten sonra araları bozulmuştu ¹⁴. Zamanla bu anlaşmazlık ilerledi. Yahyâ her fırsatta Sümame'yi Me'mûn'un gözünden düşürmek için gayret ediyordu. Me'mûn'un meclisinde cereyan eden kelâm ve fıkıh münâzaralarında ona hücum ediyor, fakat her defasında mağlûb oluyordu ¹⁵. Yahyâ'nın bütün gayretlerine rağmen Me'mûn'un Sümame'ye itibarını sürdürmesinde şüphesiz aynı mezhepten oluşmasının rolü büyüktür.

Sümame, Muaviye'yi lânetlemek ve bunun toplantılarda okunacak şekilde yazdırılması için Me'munu teşvik etti. Fakat Yahyâ b. Eksem, halkın nefretini kazanmanın iyi olmayacağını, esasen buna pek tahammül de edemeyeceklerini söyleyerek Me'mûn'u bu işten vazgeçirdi. Me'mun durumu Sümame'ye bildirdiğinde o şöyle dedi:

-Yâ Emire'l-müminin! Vallahi Yahyâ'nın gözünü korkutan bu halktan yirmi binini eline sopa vereceğin bir adam getirebilir. Yemin ederim ki ya Emire'l-müminin Allah onları hayvanlarla eşit tutmaya razı olmadı da onlardan daha aşağı kıldı ve şöyle buyurdu: "**Yoksa çoklarının söz dinlediklerini veya akıllarını işlettiklerini mi sanırsın ? Onlar şüphesiz davarlar gibidirler, belki daha da sapık yolludur-**

lar" 16. Bundan sonra da başından geçen şu vak'ayı anlattı: "Vallahi yâ Emire'l-müminin, ben bir gün Huld caddesinden eve gidiyordum. Bir adam kesesini sermiş, üzerine ilaçlarını koymuş, durmadan bağırıyordu:

-Bu ilaçlar göz akına iyi gelir! Gözdeki perdelenmeyi önler! Göz kararmasını giderir! Görme zaafına mani olur!

Halbuki bu adamın gözlerinden biri tamamen yoktu. Bir diğerinde de bahsettiği hastalıkların hepsi vardı. İnsanlar etrafında birikmiş onu dinliyorlardı. Ben de hayvanımdan indim. Onu bir köşeye bağladıktan sonra kalabalığın arasına daldım ve adama dedim ki:

-Yahu görüyürüm ki bu ilaca herkesten çok senin ihtiyacın var. Buna rağmen tutmuş bu ilacın göz hastalıklarına derman olduğunu söylüyorsun! ? Peki ya kendin niye kullanmıyorsun ?

-Ben burada on dört seneden beri duruyorum, bana senden daha cahil biri uğramadı.

-Neden ?

-Ey cahill! Ben gözümde nereden rahatsızlandım biliyor musun ?

-Yok, bilmiyorum.

-Mısırdaki, Mısırdaki!

Bunun üzerine topluluğa döndüm. Hepsi birden bana, adam doğru söyledi, sen cahilin birisin deyip hücum ettiler. Baktım ki kurtuluş yok, hayır ben onun Mısır'da rahatsızlandığını bilmiyordum, dedim ve ancak bu delil ile onlardan kurtulabildim. Me'mun buna bir hayli güldü 17.

Sümâme'nin kendisinin naklettiği bu bir tek vak'a dahi onun karakteri, açık sözlülüğü, kendini beğenmişliği ve tenkitçi, iğneleyici yanını ortaya koymaktadır.

Onun hangi tarihte doğduğuna dair bir kayda rastlayamadığımız halde ölüm tarihi için iki nakil karşısındayız.

1- Abdülkâhîr el-Bağdadî bu hususta şunları naklediyor:

"Meravize sahibinin bildirdiğine göre Sümâme b. Eşres, Ahmed b. Nasr el-Mervezi'yi Vâsık'a şikâyet etti. onu, Allah'ın görülmesini inkâr eden ve Kur'an'ın yaratılmış olduğunu söyleyen tekfir ettiği yolunda gammazladı. Mu'tasım da Kaderiye bîdatına sarıldığı için onu katletti. Fakat sonra pişman oldu. Ahmed'in öldürülmesini isteyen ve bunu şikâyetleri ile telkin eden Sümâme, İbn Ebi Duad ve İbn Zeyyât'ı

SÜMÂME B. EŞRES

bu sebepten dolayı azarladı. Bunun üzerine İbn Zeyyât: eğer onun katli yerinde olmamışsa Allah beni su ile ateş arasında öldürsün, diye, kendisine bedduada bulundu. Aynı şekilde İbn Ebi Duad da, eğer onun öldürülmesinde hata varsa Allah beni derimin içine kapatsın, dedi. Sümâme de Allah benim üzerime kılıçlar musallat etsin, eğer sen onu öldürmekle isabetli davranmamışsan, dedi. Allah onların herbirisinin yaptığı bedduayı kabul etti. İbn Zeyyât bir hamama girdi, külhana düşüp su ile ateş arasında öldü. İbn Ebi Duad'ı Mütevekkil (Allah ona rahmet etsin) hapsedti. O mahpus iken felc oldu ve ölünceye kadar derisi içinde kapandı kaldı. Sümâme'ye gelince: Mekke'ye gitmişti. Huzaahlılar onu Safa ile Merve arasında gördüler. İçlerinden biri, ey Huzaahlılar, işte sizin dostunuz Ahmed b. Nasr'a kıyan ve kanını heder eden, diye bağırınca hepsi üzerine kılıçlarıyla çullanıp öldürdüler. Sonra da leşini Harem-i Şerifin dışına çıkardılar. Onu yırtıcı kuşlar yedi. Cenab-ı Hakk'ın **'Onlar işlerinin karşılığını tattılar; işlerinin sonu hüsrân oldu'** ¹⁸ buyurduğu gibi oldu" ¹⁹.

Bağdadî'nin el-Fark'da Sümâme'den bahseden ilk cümlesi şudur: "O, Me'mûn, Mutasım ve Vâsık zamanında Kaderiyye'nin başkanı idi" ²⁰.

Buraya kadar nakleedilenlerden Sümâme'nin Vâsık zamanında Mekke'de katledildiği anlaşılıyor. Vâsık'ın hilâfeti 227-232 hicrî tarihleri arasında olduğuna göre Sümâme de bu tarihlerde katledilmiş olmalıdır.

2- Lisânü'l-Mîzan'da nakledildiğine göre: İbnü'l-Cevzî, yukardaki hikâyeyi 213 senesi olayları arasında zikretmektedir. Sümâme'nin hayatını da bu senede ölenler arasında anlatmaktadır.

Lisânü'l-Mîzan sahibi bu nakildeki tenakuza dikkati çekerek Ahmed b. Nasr'ın katlinin Vâsık'ın hilâfeti zamanında olduğunu hatırlatıyor. Yani 227 senesinden sonraya rastladığını, bu durumda onun katledilmesini teşvik eden Sümâme'nin daha önce öldürülmüş olması gibi fevkalâde tutarsızlığın ortaya çıktığını söylüyor ²¹. Kendi kanaatını da: "Doğrusu şudur: Sümâme 213 senesinde öldü" ²² diye belirtiyor.

Biz Sümâme'nin 213 hicride ölmüş olabileceği kanaatindeyiz. Çünkü Bağdadî'nin Mutezile'ye karşı açık düşmanlığı sebebiyle tarafsız olamadığı bellidir. Bu bakımdan onun bu konudaki naklini ve değerlendirmesini ihtiyatla karşılamak mecburiyetimiz vardır. Asıl önemlisi de Bağdadî'nin naklettiği Tarihü Meravize'de Ahmed b. Nasr, Mu'tasım tarafından öldürülmüştür denilmektedir. Halbuki diğer kay-

naklar onun Vâsık tarafından katledildiğini bildiriyorlar ²³. Bu, Lisânü'l-Mizan sahibinin işaret ettiği tenakuzdur. Bir diğer önemli nokta da 213 senesinden sonraki vak'alarda Sümâme'nin adının geçmeyişidir. Halbuki Sümâme'nin sadece nüktedanlığını nazar-ı itibara aldığımız zaman bile onun Mu'tasım ve Vâsık'ın meclislerinde cereyan eden olaylarla irtibatlandırılması gerekirdi. Câhız'ın eserlerinde Me'mun zamanındaki nüktelerinden sık sık nakillerde bulunulan Sümâme'nin Mu'tasım ve Vâsık zamanında nükte gücü mü yok oldu? Yoksa Bağdadî'nin onu Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık devrinde yaşamış gösteren hükmü mü yanlış? Nihayet bir başka nokta da şudur: Tarihu Meravize'den nakledilen rivayette Sümâme için net bir ölüm tarihi zikredilmiyor. Buna mukabil, aynı olay anlatılmakla beraber, diğer eserlerde bu olayın 213 senesinde vukua geldiği bildiriliyor ve açıkca Sümâme'nin ölüm tarihinin 213 olduğu yazılıyor ²⁴. Bütün bunlar bizim Sümâme'nin ölüm tarihini 213 olarak kabul etmemizi zaruri kılıyor. Diğer rivayetlerin uydurulmasının sebebi ise onun kırıcı yanı, tenkidci mizacı, hasımlarını küçük düşürücü tavrıdır. Me'mun gibi kudretli bir siyasi lideri kıskırtıcı tutumudur. Bundan dolayı ölümünden çok sonraları bile hasımları tarafından affedilmemiş olmasıdır.

Ş a h s i y e t i : İbn Murtaza onu şöyle tanıdır: "o ilim ve edebiyatta zamanında tekti. Mükemmel bir münazara üstadı idi" ²⁵. Onun edebiyatta da talebesi sayılan Câhız, ondan hem nakillerde bulunmuş; fıkralarını, nüktelerini rivayet etmiştir, hem de onun edebî üstünlüğü-nü dile getirmekten kendini alıkoyamamıştır. el-Beyân ve't-Tebyîn'de Sümâme'nin, Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'den, onun edebiyattaki yerinden nasıl sıtayışle söz ettiğini naklediyor ²⁶ ve daha sonra da şunları ilâve ediyor: "bu sıfatların hepsini Sümâme Ca'fer b. Yahyâ hakkında anlatmaktadır. Halbuki zamanında bu sıfatların tek sahibi kendisiydi. Ben onun zamanında şehirli olsun köylü olsun her hangi bir kimsenin onun ulaştığı, çok az sözle o kadar güzel anlatışa, tamamen külfetsiz, akıcı bir uslûba ulaştığını bilmiyorum. Sözü işaret etmek istediğinin tam ölçüsündeydi. Kasedettiği mânâ sözüne tıpa tıp uygundu. Söylediği söz daha senin kulağına gelmeden mânâsı kalbinde yer ederdi".²⁷

Bilindiği gibi edebiyatta Câhız büyük bir otoritedir. Bu bakımdan, Ahmed Emîn'in "onun ifadeleri Sümâme'nin bu sahadaki üstünlüğünü gösterir. Câhız bizzat kendisi, güldürücü ve ibretli kıssa anlatma sanatında Sümâme'nin çok tesiri altında kalmıştır. Nitekim, el-Hayavân'da, el-Beyân ve't-Tebyîn'de, Kitabü'l-Buhalâ'da ondan pek çok

SÜMÂME B. EŞRES

nakilleri vardır" ²⁸ hükmüne tamamen katılıyoruz.

Sümâme'nin edebiyattaki şöhreti kadar, belki ondan daha fazla, münazaradaki mehareti de bilinmektedir. Onun delili karşısında kimse duramazdı. İcabında karşısındakine çok sert ifadelerle saldırır, hakaret dolu sözlerle hırpalardı. Kendisinin tavsiyesi ile vezir olan Yahyâ b. Eksem ile aralarının açılması da Sümâme'nin bu çok kırıcı ve sözünü çekinmeden söyleyişi yüzünden olsa gerektir. Zamanında münazaradaki üstünlüğü herkes tarafından kabul edilmişti. Yalnız meşhur şair Ebu'l-Atahiyye onu yenmek hevesine kapıldı. Bir gün Me'mûn'a: ben Sümâme'yi altedeceğim, dedi. Me'mûn: sen şîrinle meşgul ol! Sen bu işin adamı değilsin, gel vaz geç dediyse de dinlemedi. Onunla karşılaşmayı kafasına koymuştu. Sümâme'nin hazır bulunduğu bir mecliste elini hareket ettirerek, bunu kim hareket ettirdi diye sordu. Sümâme:

-Anası zaniye olan, dedi.

Ebu'l-Atahiyye neye uğradığını bilemedi ve Me'mun'a:

-Yâ Emire'l-müminin, bana söğdü, diye şikayette bulundu.

Sümâme:

-Yâ Emire'l-müminin, o şimdi mezhebini terketti, deyince Ebu'l-Atahiyye, farkında olmadan münazarada da yenilmiş olduğunu anladı. Uğradığı hakaret bu işin cabası idi. Çaresiz Sümâme'ye:

-Senin bu edesizce delilden başka kurtuluşun yok muydu? diye çıkıştı. Sümâme de: sözün hayırlısı hem delilli olan, hem de hasımdan intikam almayı bir anda mümkün kılandır, dedi ²⁹.

Bu naklettiğimiz, onun mantığının kuvvetini, zekâsının gücünü, hazır cevap oluşunu ve kırıcı yönünü ortaya koyan güzel bir örnektir. Gerek kendi mezhebinin üstünlüğünü müdafaa konusunda, gerek diğer konularda yukarıdakine benzer bir çok münazaralarını tarih kitaplarında ve diğer ilgili kaynaklarda bulmak mümkündür. Onun fıkıhta da bilgili olduğu ³⁰, hayvanat ilmi ile de uğraştığı ³¹ bilinmektedir.

S a p ı k l ı ğ ı : İlk zamanlarında ibadet düşkünü bir kimse olduğunu İbn Murtaza'dan anlıyoruz. Muhtemelen halifelerin meclisine devam etmeye başlamasından sonra âbid ve zâhid şahsiyetini değiştirmiş, dünya nimetlerinin hepsinden nefsinin rahat bir şekilde doymuştur. Onun işte bu sonraki halinden ötürü, bilhassa Mutezile'nin düşmanları, çok ağır ithamlarda bulunmuşlardır. Zehebi onu: "Sümâme Mutezile'nin büyüklerinden, sapıklığın reislerindendir" ³² diye

tanıtır. İbn Kuteybe ise şunu naklediyor: "Ebu Muhammed ve Nuseyr, Sümâme hakkında dediler ki: biz onu dinine çok az bağlı, İslâmlığı zayıf, dine alay eden bir kimse olarak tanıdık. Allah'ı bilen ve O'na inanan bir kimsenin konuşamayacağı bir tarzda konuştuğu da bir gerçektir. Onun hakkında nakledilenlerden şu hadise pek meşhurdur: O, Cuma günü, namazı geçiririz endişesiyle koşuşan bir topluluk gördü ve:

-Şu ineklere bakınız, şu eşeklere bakınız! dedi. Sonra da arkadaşlarından birine dönerek, görüyor musunuz şu arap (Hz.Peygamberi kasederek) insanlara ne yaptırıyor., dedi" 33.

Onun lüzumundan fazla açık sözlü oluşu, kırıcı yanı, maceraperest ve kalendermeşreb görünüşü zındık olarak tanıtılmasına yol açmıştır. Esasen ince nükte ve ikazlarını kavrayamayan bazı cahiller kastedtiğinin tam aksini yaymışlardır. Harun Reşid zamanında zindanda iken **وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ** ayetini yanlış olarak **وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ** şeklinde okuyan gardiyan Selâmü'l-Ebraş'a işin aslını öğretmiye kalan, yanlış okunduğu takdirde yalanlamış olan kâfirler yerine peygamberleri yani yalanlanmış olanları koymuş oluruz. Onun için.

وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ **yalanlanmış olanların vay haline o gün!** şeklinde oku diyen Sümâme'ye gardiyanın tepkisi aynen şöyle olmuştur:

-Bundan önce senin zındık olduğunu söylemişlerdi de inanmamıştım. Meğer doğruymuş! 34.

Bağdadî el-Fark'da onun görüşlerini zikrettikten sonra, ahlâksızlıklarından ve kepezeliklerinden tarihçilerin çok enteresan şeyler naklettiklerini söylüyor, bunlardan örnekler veriyor 35. Şehristanî de Sümâme'nin sefihliğinden bahsetmektedir 36. Mutezile ve bu mezhebin alimleri hakkında düşmanca tavrını açıkca ortaya koyan Bağdadî'nin verdiği hükmü daima ihtiyatla karşılamak gerektiğini bir kere daha söylemek mecburiyetindeyiz. Yukarda Sümâme'nin ölümü ile ilgili naklettiğimiz rivayetlerden Sümâme'nin hac veya ömre yaptığını Bağdadî'nin " o Mekke'ye gitmişti", "Huzaahlılar onu Safa ile Merve arasında gördü" ifadelerinden anlamaktayız. Hacca gitmek veya ömre yapmak bir kişinin zındık olmadığına hüküm vermek için en önemli işaretlerden biridir. Fakat nakillerine dikkat edilirse kasıtlı olarak onun haccettiği veya ömre yaptığı Bağdadî tarafından gizlenmeye çalışılmaktadır. Sümâme'nin iyi yönünü belirtmekten ustaca kaçınmaktadır.

Netice olarak diyebiliriz ki o; kendini beğenmiş, tepeden bakan, insanların ne diyeceğine aldırmıyan bir yapıya sahipti. Ama zıdlık

SÜMÂME B. EŞRES

değildi. Diğer Mutezile alimleri gibi Mutezili olmakla öğünürdü. Mezhebine bağlıydı ³⁷. İtizalin resmî mezheb olmasında onun münazara-daki üstünlüğünün, mantık ve zekâ gücünün ve bu sebeplerden Me'munun yayındaki itibarının büyük rolü olmuştur. Diğer Mutezile alimleri gibi Sümâme'nin de bir çok kitap yazdığını ve bu kitapların zamanında herkes tarafından bilinen çok kıymetli eserler olduğunu Hayyat zikretmektedir ³⁸. Maalesef bu eserlerin isimlerini ve ne kadar olduğunu, hangi konulara dair yazılmış bulunduğunu tesbit edemedik.

G ö r ü Ő l e r i : Sümâme'nin fikirlerini şüphesiz en iyi aktaran kaynaklar kendi eserleridir. Fakat onlardan hiçbirinin elimizde bulunmayışı bizi başka eserlerde zikredilenlerden onun fikirlerini tesbite zorluyor. Bu sahada iki ayrı görüşle yazılmış eserlerle karşı karşıyayız.

1- Ebu'l-Hüseyin Abdurrahîm b. Muhammed b. Osman el-Hayyât'ın (300 ?) yazdığı Kitabü'l-İntisar ve'r-Red alâ'bnî'r-Râvendî el-Mülhid isimli eseri. Bu eserin yazarı Hayyât, İbn Murtaza'ya göre, Mutezile'nin 8. tabakasındandır. Fıkıhta derin bir bilgisi vardı ve kelâmcıların nokta-ı nazarlarını çok iyi biliyordu ³⁹. Nyberg tarafından ilk defa 1925 de neşredilen Kitabü'l-İntisar'a kadar Mutezile mezhebi hakkında verilen bilgiler, umumiyetle bu mezhebin muhasımları tarafından yazılmış eserlere dayanıyordu. Halbuki bu eserlerde Mutezile'nin söylememiş olduğu bir çok sözler ona nisbet edilmiş ve bu mezheb olduğundan başka türlü gösterilmiştir. Kitabü'l-İntisar, yazarının hem Mutezili oluşu hem de kelâmda geniş bir bilgi sahibi bulunuşu yönünden büyük bir önem taşımaktadır.

2- Daha çok Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Yahyâ b. İshak er-Râvendî (301 ?) nin Fadihatü'l-Mutezile adlı eserinden istifade eden diğer eserler. İbn Murtaza'nın naklettiğine göre: "İbnü'r-Râvendî Mutezile'nin Bağdad kolundan, 8. tabakaya mensub, kendisine has görüşleri bulunan itibarlı bir Mutezile imamıydı. Daha sonra imandan uzaklaştı ve Allah'sız oldu. Mutezililer onu aralarından attılar. İbnü'r-Râvendî yalnız kaldı. İşte o zaman İslâm aleyhine bir çok eserler yazdı" ⁴⁰. Mutezile'ye karşı yazılan eserlerin en şiddetlilerinden biri işte bu İbnü'r-Râvendî'nin yazdığı Fadihatü'l-Mutezile'dir. Onun tesiri yazarının inceliğine, kararsızlığına, nokta nazarlarının değişip durmasına, dinsizliğine ve İslâmın temellerine karşı olan tenkidlerine rağmen günümüze kadar devam etti ⁴¹. Mutezile'nin düşmanlarının çoğu, bilhassa sünniler ve hadis taraftarları yazarının saydığımız vasıflarına ve Rafizilerin hoş görmemelerine rağmen bu eserden istifade ettiler. Bağdadî

meşhur eseri el-Fark'da Fadîhatü'l-Mutezile'den çok ıktibaslarda bulunmuştur. el-Fark ile el-İntisar'daki İbnü'r-Râvendî'nin sözlerini karşılaştırdığımız zaman bız bu hususu açıkca görürüz.

Sümâme'nin fikirlerini aksettiren kaynakların karakterini kısaca tanıttıktan sonra onun görüşlerinin münâkaşasına geçebiliriz.

Şehristânî, Bağdadî ve İbn Hazm'in iddialarına göre Sümâme, "bu dünyada Allah'ın varlığını zarurî bir mantık yoluyla kabul etmiyen kimse O'nun emirlerini yerine getirmekle ve O'na inanmakla mükellef değildir. Fakat o bu durumda insanlık haysiyetinden mahrum olduğu için hayvanlar gibi itibar olunmalıdır. Ahiret bir sevab ve ceza görme yeridir, binaenaleyh orada Allah'ın varlığını zarurî olarak bilmediğinden dolayı mükellef olmıyan ve pek tabîî olarak hiç bir sevabı ve günâhı bulunmıyan çocuklar, deliler bulunmıyacaktır. Onlar toprak olacaklardır. Aynı sebepten kâfirler, müşrikler, Mecûsiler, Yahudiler, Hristiyanlar, Zındıklar ve Müslümanların avamı da toprak olacaktır" görüşündedir ⁴².

Hayyât, İbnü'r-Râvendî tarafından ileri sürülen yukardaki iddianın Sümâme hakkında uydurulmuş bir yalan olduğunu zikrediyor. "Sümâme'ye göre: Yahudiler, Hristiyanlar ve bütün kâfirler, ş ü p h e s i z içinde temelli kalacakları Cehennem ateşindedirler ⁴³. Yalnız ona göre kâfir emredildiği ve nehyedildiğini bilen, Allah'a küfrü, isyanı kasıtlı yapan kimsedir. Allah'a isyan maksadını taşımayan gelince; o kâfir değildir. Her hangi bir kimseye şu kâfirdir, bu Yahudîdir diyebilmemiz için de onun hakkında bilgimiz olmalıdır. Bir kimsenin, hakkında hiçbir bilgisi olmadığı bir başkasına bu, şudur denmesi delil teşkil etmez ve ona Yahudî, Hristiyan veya kâfir diye isim veremez. Yahudiliğini izhar eden biri hakkında "bu Yahudi değildir" de diyemez. Küfürden bir şey izhar eden herkese kalbiyle inandığı ve açığa vurduğuyla hükmeder; eğer o kimse söylediğini bilerek söylüyorsa. Esasen Sümâme'nin bu hükmü, kendisinin islâmlığını açıklıyan bir kimsenin müslüman olduğu ve kalbiyle inandığının batını zahirine uyanın da mü'min olduğu yolundaki görüşüne uygundur" ⁴⁴. Hayyât kendisinin de aynı görüşte olduğunu belirttikten sonra Sümâme'nin, kadınlar ve çocukların kıyamet günü toprak olacaklardır, görüşüne sahib olduğunu söyleyen İbnü'r-Râvendî'yi şiddetle reddederek diyor ki: "Sümâme ne bunu söylemiştir, ne de onun mezhebinde böyle bir şey vardır". ⁴⁵.

Sümâme'nin Allah'ın varlığını zarurî olarak bilmiyenin mükellef olmayacağı görüşünde olduğunu yukarda görüldüğü üzere Hayyât da

SÜMÂME B. EŞRES

kabul etmektedir.

Şehristânî, İbnü'r-Râvendî'den naklen "kâinatın -içindekilerin tabiatına göre- Allah tarafından zarurî olarak yaratılmış olduğu" görüşünü Sümâme'nin fikirleri arasında zikretmektedir ve devamlı şöyle demektedir: "O bu sözüyle her halde filozofların iddia ettiği gibi, Allah'ın kâinatı iradesiyle istediği gibi yaratmayıp mecburen yaratmış olduğunu anlatmak istiyor. Fakat bu takdirde filozofların mecburî olarak kâinatın kıdemini kabul ettikleri gibi onun da aynı görüşü kabul etmesi gerekir. Çünkü, mecburen işleyen ile mecburen işlenen birbirinden ayrılmaz" ⁴⁶.

Hayyât bu görüşün Sümâme'ye ait olmadığını ve İbnü'r-Râvendî'nin Mutezile'ye olan kızgınlığından dolayı onlar hakkındaki iftiraları cümlesinden olduğunu açıklayarak, Sümâme'ye göre; "mecburî olarak fiilde bulunanın (matbu') ancak sonradan icad edilmiş cisimler olduğunu belirtir. Kaadim olan Cenab-ı Hakk'ı bundan tenzih ederiz. Diğer bir husus da şudur: deterministlere (icabiyeye) göre matbu'un ancak bir çeşit fiili olabilir. Meselâ: ateşin ancak ısıtmak kabiliyeti, buzun ancak soğutması vardır. Bunların başka fiilleri olamaz. Kendisinden çeşitli fiillerin sadır olduğu kimse ise fiillerinde muhtardır. Onları işlemeye mecbur değildir" ⁴⁷.

Bağdadî, Sümâme'nin, Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve diğer İslâm diyarlarına küfür diyarıdır dediğini iddia etmektedir⁴⁸.

Hayyât, İbnü'r-Râvendî'nin (Bağdadî tarafından nakledilen) bu iddiasında tamamen yalana dayandığını, çünkü daha evvelki iddiasıyla ⁴⁹ bunun çeliştiğini ispat ettikten sonra diyor ki: "Sümâme'nin ve Mutezile'den diğer kardeşlerinin zikredilen yerler hakkındaki görüşü, buraların iman ve İslâm diyarı, halkının da mü'min ve müslümanlar olduğundan başkası değildir" ⁵⁰.

Sümâme'nin homoseksüelliği helâl saydığı yolundaki iddiayı da ⁵¹ Hayyât şiddetle reddederek bu alçakca iftira İbnü'r-Râvendî tarafından uydurulmuştur ⁵², der.

İbnü'r-Râvendî tarafından ileri sürülen diğer mesele de, Allah'ın yaratacağı altıncı bir duyu ile ahirette idrâk edilebilecek bir "mahiyesi" bulunduğudur. Hayyât İbnü'r-Râvendî'nin bu yalana dayanan iddiasında da tenakuza düşmüş olduğunu isbatlamaktadır ⁵³.

İbnü'r-Râvendî'nin, Sümâme'nin görüşü olarak bildirdiği ve ondan Bağdadî, Şehristânî ve İbn Hazm'in iktibas edip ileri sürdüğü; fakat Hayyât tarafından kabul edilmiyen münakaşalı meseleler bun-

lardır. Sümâme'ye atfedilen diğer görüşler hakkında ise ihtilâf yoktur. Yukarıda arzettiğimiz münakaşa ve tenkidlerden sonra Sümâme'nin görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür.

Mütevellid fiillerin faili yoktur. Bu fiilleri her hangi bir faile izafe etmek imkânsızdır. Çünkü bu takdirde ölüye de mütevellid bir fiil izafe edilebilir. Meselâ: birisi bir başkasına ok atsa ve o şahsa varmadan da oku atanın kendisi ölse, bu fiili ölü bir kimseye izafe etmemiz gerekir ki bu muhâldir. Bu fiiller Allah'a da izafe edilemez. O takdirde bu, kabîh bir fiili Allah'a izafe etmeyi gerektirir ⁵⁴.

Her mütevellid fiil gibi düşünme ile meydana gelen bilginin de faili yoktur.

Bütün bilgilerimiz teemmülü zarurî kılar. Allah'ın varlığını zarurî olarak bilmiyen kimse mükellef değildir. O Allah'ı tanımakla ve O'na inanmakla emrolunmamıştır. Bu bakımdan kâfir demek caiz değildir. Çünkü kâfir, emredildiği ve nehyedildiği şeyi bilen, Allah'a küfürü ve isyanı kasıtlı yapan kimsedir. Allah'ı zarurî olarak bilemiyen kimse mes'ûl değildir. Fakat o insanlık haysiyetinden de mahrumdur. Diğer hayvanlar gibi itibar olunur ⁵⁵.

Husn ve Kubh akıl ile bilinir ve şeriat gelmeden önce vardır ⁵⁶.

İstitaa organların sağ ve salim olmasıdır ve fiilden öncedir ⁵⁷.

İnsanın iradeden başka fiili yoktur. Bunun dışındakiler, meselâ: atıldığı zaman taşın gitmesi ve benzeri gibi, her hangi bir muhdisi olmadan hâdis olan fiillerdir. Bu fiillerin insana izafe edilmesi ise mecaz yoluyla ⁵⁸.

Şeriatın tenakuzdan hali oluşu ve selâmeti Hz.Peygamber için huccet olarak kâfidir ⁵⁹.

Ashab da diğer insanlar gibi hata edebilir. Nitekim birbirlerinin yanlışlıklarını göstermişlerdir ⁶⁰.

Sümâme, Muaviye'nin hata ettiği görüşündedir ⁶¹. Âl-i Beyt'e karşı sevgisi fazladır. Fakat Raşid Halifeler'in birbirlerine karşı üstünlüğü konusunda; Ebu Bekir, Ömer'den, Ömer, Osman'dan, Osman, Ali'den daha üstündür, demektedir ⁶².

SÛMÂME B. EŞRES

DİPNOTLAR

- 1) Bu eser hakkında biraz daha fazla malûmat için bkz: sayfa 53.
- 2) İbn Murtaza, Ahmed b.Yahyâ, el-Münyetü ve'l-Emel, s.35, Haydarabâd, 1316/1902.
- 3) İbn Hazm, Kitabü'l-Fisâl fi'Mileli ve'l-Ehval ve'n-Nihâl, IV/195, Mısır, tarihsiz.
- 4) Abdülkâhîr b. Tahir b. Muhammed el-Bağdadî, el-Fark beyne'l-Fırak, s.172, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid neşri, Kahire. tarihsiz.
- 5) İbn Murtaza, el-Münye, s.35 ve devamı
- 6) Taberî, Tarih, VI/473, Kahire, 1358/1939.
- 7) Hatîb el-Bağdadî, Tarihu Bağdad, V/291, Beyrut, tarihsiz.
- 8) Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhîz, Kitabü'l-Hayavân, V/250; II/165, Mısır, 1364/1945; Hatîb el-Bağdadî, a.g.e., VII/148.
- 9) Câhîz, el-Beyân ve't-Tebyîn, I/105, Mısır, 1960.
- 10) Hatîb el-Bağdadî, Tarih, VII/146.
- 11) Ebu'l-Fazl Ahmed b. Tahir b. Tayfur, Kitabü Bağdad, s, 118, Kahire, 1368/1949.
- 12) Daha önce Ahmed b. Ebi Halid'i tavsiye etmişti. Fakat, bu zat Sûmâme'yi Me'munun meclisinde istememişti. Aynı durumun tekrarlanmasından korktuğu için Sûmâme tedbir almak istemişti.
- 13) İbn Tayfur.a.g.e., s.139; Ali b. Hüseyin el-Mesûdî, Mürûcu'z zehb, III/331, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid neşri, Mısır, tarihsiz; İbn Murtaza, el-Münye, s. 35.
- 14) İbn Tayfur, a.g.e., s.139; Mes'ûdî, age,III/331.
- 15) İbn Tayfur, a.g.e.,s. 140.
- 16) el-Furkan/44
- 17) İbn Tayfur, a.g.e., s.54,55.
- 18) et-Talâk/9
- 19) Bağdadî, el-Fark, s. 175.
- 20) Bağdadî, el-Fark, s. 172.
- 21) Ali b. Hacerü'l-Askalânî, Lisânü'l-Mizan, II/84, Haydarabâd, 1330.
- 22) İbn Hacer, a.g.e.,II/84.
- 23) Zehebî, el-İber fi Haberî men Ğaber, I/408, Kuveyt, 1960.
- 24) İbn Hacer, a.g.e.,I/84.
- 25) İbn Murtaza, el-Münye, s. 35.
- 26) Câhîz, el-Beyân, I/105.
- 27) Câhîz, el-Beyân, I/111.
- 28) Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, III/151, Mısır, 1964.
- 29) İbn Murtaza, Kitabü Tabakâti'l-Mutezile, s. 63,64, Beyrut,1961; Hatîb el-Bağdadî, Tarih, VII/147.
- 30) Mes'ûdî, a.g.e.,III/331, 332.
- 31) Câhîz, Kitabü'l-Hayavân, V/371, 372.
- 32) Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, Mizânü'l-İtidâl, I/173, Mısır, 1325.
- 33) İbn Kuteybe ed-Dinâverî, Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis, s. 60, Mısır,1326.
- 34) Hatîb el-Bağdadî, Tarih, VII/148.
- 35) Bağdadî, el-Fark, 173, 174.

- 36) Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihâl, I/70, Abdülazîz Muhammed Vekîl neşri, Mısır, 1968.
- 37) Muhammed b. Osman el-Hayyât, Kitâbü'l-İntisar, s. 93, Beyrût, 1957.
- 38) Hayyât, a.g.e., s. 25.
- 39) İbn Murtaza, el Münye, s. 49.
- 40) İbn Murtaza, s. 53
- 41) Hayyât, a.g.e., Nyberg'in önsüz, s.23.
- 42) Şehristânî, a.g.e., I/70, 71; Bağdadî, el-Fark, s. 173; İbn Hazm, a.g.e., IV/195, 196.
- 43) el-Beyyine/6.
- 44) Hayyât, a.g.e., s. 66.
- 45) Hayyât, a.g.e., s. 66.
- 46) Şehristânî, a.g.e., I/71; İbn Hamz, a.g.e., IV/195.
- 47) Hayyât, a.g.e., s. 25.
- 48) Bağdadî, el-Fark, s. 173.
- 49) Yahudî, Hristiyan, Müşrik, vb. in toprak olacakları yolundaki iddiası.
- 50) Hayyât, a.g.e., s. 67.
- 51) İbn Hazm, a.g.e., IV/197; İbn Hacer, a.g.e., II/83, 84.
- 52) Hayyât, a.g.e., s. 67.
- 53) Hayyât, a.g.e., s. 67, 98.
- 54) Şehristânî, a.g.e., I/71; Bağdadî, el-Fark, s. 173; Ebu Muzaffer el-İsferâyîni, et-Tebşir fi'd-Dîn, s. 74, Mısır, 1374.
- 55) Şehristânî, a.g.e., I/71; Bağdadî, el-Fark, s. 173; Hayyât, a.g.e., s. 66.; el-İsferâyîni, a.g.e., s. 74.
- 56) Şehristânî, a.g.e., I/71.
- 57) Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, Makaanâtü'l-İslâmiyyîn, s. 219, İstanbul, 1928; Şehristânî, a.g.e., I/71.
- 58) el-Eş'arî, a.g.e., s. 392; Şehristânî, a.g.e., I/71.
- 59) Bağdadî, Usûlü'd-Dîn, s. 176, İstanbul, 1346/1928.
- 60) Mes'ûdî, a.g.e., III/331.
- 61) İbn Tayfûr, a.g.e., s. 54, 55.
- 62) H.S. Nyberg, İslâm Ansiklopedisi, Mutezile maddesi.

ملخص مقال :

ثمامة بن اشرس

هو من أئمة المعتزلة وله اقوال انفراد بها لذلك ذكر

مؤلفو تاريخ الفرق أنه رئيس الثمامية .

نشأ بالبصرة و اتصل بهارون الرشيد فسجنه ثم عفا عنه و صحب

ايضا المأمون و صار نديما له .

لم نجد وثيقة لتاريخ ولادته اما تاريخ وفاته ففيه أقوال

مختلفة و نرجح ما نقله صاحب لسان الميزان و هو ٢١٣ هـ .

و كان قد أخذ عن ابي الهزيل و تتلمذ لبشر بن المعتمر رئيس

البغداديين من المعتزلة و صحبه .

يقول ابن المرتضى أنه : "كان واحد نهره في العلم و الادب

و كان جدلا حازقا" و في مناظراته كان يقطع خصمه بكلام جامع للحجة

و الانتقام و المجون .

و نسبه مؤلفو تاريخ الفرق الى الزندقة و نقلوا عنه ما لم

يقله كعبد القاهر البغدادي نقلا عن ابن الراوندي الملحد و هو من

ألد أعداء المعتزلة .

و على ما نظن ان ثمامة ليس بزنديق و لا ملحد بل كان رجلا

مسلمًا عالمًا جدلاً هجاءً حازقاً هازلاً متكبراً يفتخر بالاعتزال .

و في كتاب الانتصار للخياط يرد بعض الاقوال التي نسبت اليه

و يذكر فيه ما قاله .